

Таццяна БЕРДНІК

БУДАЎНІЧАЯ ЛЕКСІКА З КАРАНЁВАЙ МАРФЕМАЙ -БУД-

Вывучэнне слоўнікавага складу мовы па лексіка-семантычных і тэматычных групах традыцыйнае для беларускай лінгвістыкі. Аднак яшчэ многія лексіка-семантычныя і тэматычныя групы лексікі беларускай мовы застаюцца мала даследаванымі, у тым ліку і будаўнічая лексіка.

Будаўнічая лексіка ўжываецца ў беларускай мове з канца XV — сярэдзіны XVI ст. (ЭСБМ). У той час ужо існавалі такія лексемы, як *буда*, *будка*, *будованье*, *будованне*, *будовати*, *будовать*, *будоватися*, *будовля*, *будовничий*, *будовца* (ГСБМ). Шэраг з іх мелі некалькі значэнняў: *будовничий* 'будаўнічы', 'перан. стваральнік, тварэц' і г. д. (ГСБМ).

Пэўную цікавасць у даследаванні будаўнічай тэрміналогіі ўяўляюць працы этнографу і гісторыкаў, якія спрабавалі высветліць паходжанне і дакладнае значэнне асобных лексем (напрыклад, "Славянское жилище в Сѣверо-Западном краѣ. Изъ матеріаловъ по исторіи развитія славянскихъ жилищъ" А. Харузіна, "Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва" М. Шчакаціхіна, "Белорусское народное зодчество" С. Сергачова, "Общее и региональное в традиционном жилище Украины и Белоруссии" А. Косміна, "Пад стрэхамі прашчураў" А. Лакоткі). Разгляду будаўнічай лексікі прысвечаны таксама асобныя артыкулы, заснаваныя на дыялектным матэрыяле.

У будаўнічай лексіцы нямала назваў жыллёвых і грамадскіх пабудов. Многія назвы гэтых аб'ектаў маюць агульны карань *-буд-*. Па сваёй прыродзе марфема *-буд-* з'яўляецца дзеяслоўнай і ў беларускай мове характарызуецца даволі высокай дэрывацыйнай прадукцыйнасцю. У працэсе словаўтваральнай эвалюцыі яна "абрасла" суфіксальнымі і прэфіксальнымі афіксамі, якія надаюць ёй рознае скіраванне дзеяння ці працэсу. У выніку сфармавалася цэлае марфалага-словаўтваральнае гняздо з назоўнікаў і дзеясловаў.

Словаўтваральнае гняздо — гэта моўная сістэма, дзе ўсе кампаненты звязаны паміж сабою. Дзеясловы і аддзеяслоўныя назоўнікі ўваходзяць

у складаныя семантычныя адносіны, якія могуць быць найбольш агульна ахарактарызаваныя як семантычная тоеснасць і нятоеснасць. Паводле рускай даследчыцы А. Земскай, значэнні аднакаранёвых слоў, якія ўяўляюць з сябе нейкі семантычны комплекс, ярчэй за ўсё выяўляюцца на фоне гнязда¹.

Марфалага-словаўтваральнае гняздо з вяршыняй *-буд-* мае тры ступені дэрывацыі. Зыходнае слова — дзеяслоў *будаваць* у яго асноўным значэнні 'ставіць, мураваць, рубіць дом; узводзіць будынак, збудаванне' (ТСБМ). Параўнаем польскае *budować*, сярэдневерхняемецкае *buden* (ЭСБМ).

Разгледзім першую ступень дэрывацыі, што мае два словаўтваральныя рады — дзеяслоўны і назоўнікавы. Дзеясловы ўтвараюцца пры дапамозе прэфіксаў, якія далучаюцца да зыходнага слова *будаваць*: *адбудаваць*, *выбудаваць*, *дабудаваць*, *забудаваць*, *збудаваць*, *надбудаваць*, *пабудаваць*, *падбудаваць*, *перабудаваць*, *прыбудаваць*, *разбудаваць*, *убудаваць*. Кожны прэфікс надае сваё канкрэтнае значэнне дзеяслову:

ад- — 'вяртанне каго-небудзь, чаго-небудзь у ранейшы стан';

вы- — 'завяршэнне дзеяння';

да- — 'давядзенне дзеяння да поўнага завяршэння, канца; дасягненне мэты, мяжы якога-небудзь дзеяння';

за- — 'закончанасць, вынік дзеяння';

з- — 'закончанасць дзеяння';

над- — 'павелічэнне, пашырэнне прадмета да пэўнай мяжы, нормы';

па- — 'закончанасць, завяршэнне дзеяння';

пад- — 'дадатковае дзеянне (для дасягнення лепшага выніку)';

пера- — 'паўтарэнне дзеяння яшчэ раз, нанова';

пры- — 'злучэнне, змацаванне чаго-небудзь';

раз- — 'павелічэнне ў аб'ёме, расшырэнне чаго-небудзь';

у- — 'накіраванасць дзеяння ўнутр прадмета або асяроддзя'.

У дзеяслоўны словаўтваральны рад уваходзяць зваротны дзеяслоў *будавацца*, утвораны пры дапамозе постфікса *-ца*, і дзееспрыметнік *будаваны*.

Назоўнікі, якія ўваходзяць у словаўтваральны рад, утвораны пры дапамозе разнастайных суфіксаў: *будова* (*-ов-*), *будоўля* (*-оўл-*), *будынак* (*-ынак-*), *будыніна* (*-ынін-*), *будаванне* (*-ав-*, *-а-*, *-нн-*), *будаўніцтва* (*-аў-*, *-ніц-*, *-тв-*). Суфіксы надаюць словам розныя значэнні.

Будова 'тое, што будзецца; пабудова' (ТСБМ). Адзначаецца як у слоўніках больш ранніх перыядаў, так і ў сучасных дыялектных слоўніках: *будова* 'пабудова' (Касп., Шатэрн.), *будова* 'сукупнасць жыллёвых і гаспадарчых будынкаў аднаго гаспадара' (СПЗБ).

Таццяна Сяргееўна Берднік — аспірантка кафедры беларускай мовы і методыкі яе выкладання Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Закончыла гэтую навучальную ўстанову (1997). Выкладала беларускую мову і літаратуру ў СШ № 196 г. Мінска.

Будоўля ‘будынак, збудаванне; будаўнічы аб’ект; тэрыторыя, дзе што-небудзь будзецца’ (ТСБМ) — сукупнасць блізкіх і ў той самы час розных значэнняў. У дыялектных слоўніках знаходзім таксама розныя значэнні: *будоўля* ‘будаўніцтва, пабудова’ (ТС); *будоўля* ‘сукупнасць жыллёвых і гаспадарчых будынкаў аднаго гаспадара’ (СПЗБ); *будоўля* ‘постройка’ (ШатэРН.); *будоўля* ‘искусство строения, самое строение’ (Нас.).

Будынак ‘жылое, адміністрацыйнае ці гаспадарчае збудаванне’ (ТСБМ). Адзначаецца ў дыялектных слоўніках з рознымі значэннямі: *будынак* ‘будынак’ (ТС), *будынокъ* ‘господский дом’ (Нас.).

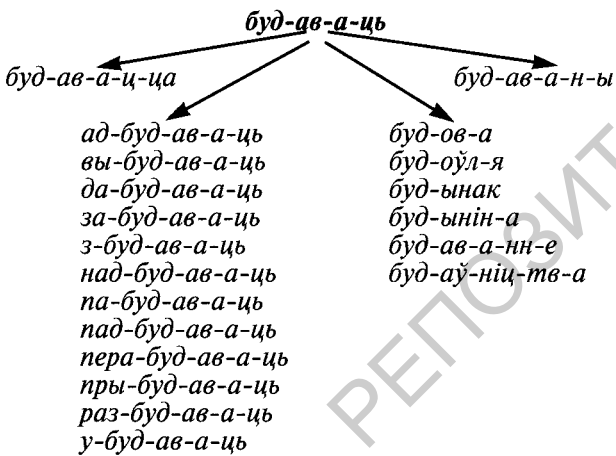
Будыніна ‘тое, што і будынак’ (ТСБМ), *будыніна* ‘адзін будынак’ (СПЗБ).

Будыньчына ‘тое, што і будыніна’ (СПЗБ).

Будаванне ‘дзеянне паводле значэння дзеяслова *будаваць, будавацца*’ (ТСБМ). *Будаванне* ‘строение’ (Нас.).

Будаўніцтва ‘ўзвядзенне будынка або якога-небудзь іншага збудавання; будаўнічы аб’ект’ (ТСБМ). У дыялектных слоўніках не адзначаецца.

Схематычна першую ступень дэрывацыі можна паказаць так:

У другой ступені дэрывацыі зыходным выступае прэфіксальны дзеяслоў, да асновы якога дадаюцца разнастайныя афіксы. Сюды ўваходзяць дзеясловы і назоўнікі. Другую ступень дэрывацыі можна паказаць наступным чынам:

ад-буд-ав-а-ць → *ад-буд-ав-а-ц-ца, ад-буд-оў-ва-ць, ад-буд-ав-а-н-ы, ад-буд-ов-а;*

вы-буд-ав-а-ць → *вы-буд-ав-а-ц-ца, вы-буд-оў-ва-ць, вы-буд-ав-а-н-ы;*

да-буд-ав-а-ць → *да-буд-ав-а-ц-ца, да-буд-оў-ва-ць, да-буд-ав-а-н-ы;*

за-буд-ав-а-ць → *за-буд-ав-а-ц-ца, за-буд-оў-ва-ць, за-буд-ав-а-н-ы (за-буд-ов-а-н-ы), за-буд-ов-а, за-буд-оў-шчык, за-буд-оў-шчыца;*

з-буд-ав-а-ць → *з-буд-ав-а-ц-ца, з-буд-ав-а-н-ы;*

над-буд-ав-а-ць → *над-буд-ав-а-ц-ца, над-буд-оў-ва-ць, над-буд-ав-а-н-ы, над-буд-ов-а;*

па-буд-ав-а-ць → *па-буд-ав-а-ц-ца, па-буд-ав-а-н-ы, па-буд-ов-а;*

пад-буд-ав-а-ць → *пад-буд-ав-а-ц-ца, пад-буд-оў-ва-ць, пад-буд-ав-а-н-ы;*

пера-буд-ав-а-ць → *пера-буд-ав-а-ц-ца, пера-буд-оў-ва-ць, пера-буд-ав-а-н-ы, пера-буд-ов-а;*

пры-буд-ав-а-ць → *пры-буд-ав-а-ц-ца, пры-буд-оў-ва-ць, пры-буд-ав-а-н-ы, пры-буд-ов-а;*

раз-буд-ав-а-ць → *раз-буд-ав-а-ц-ца, раз-буд-оў-ва-ць, раз-буд-ав-а-н-ы;*

у-буд-ав-а-ць → *у-буд-ав-а-ц-ца, у-буд-оў-ва-ць, у-буд-ав-а-н-ы.*

Постфіксальныя дзеясловы ўтвараюцца з дапамогай постфікса *-ца-* і маюць розныя зваротныя значэнні, а суфікс *-ва-* з’яўляецца паказчыкам закончанага трывання:

адбудавацца ‘пабудавацца нанова; аднавіць тое, што было разбурана, знішчана’ (ТСБМ);

выбудавацца ‘закончыць будавацца’ (ТСБМ), перадае поўную вычарпальнасць дзеяння;

дабудавацца ‘закончыць будаўніцтва чаго-небудзь для сябе’ (ТСБМ);

забудавацца ‘пасяліўшыся, паставіць будынку’ (ТСБМ);

збудавацца ‘пабудаваць для сябе будынак, пабудавацца’ (ТСБМ);

надбудавацца ‘пабудаваць новую частку над якім-небудзь гатовым будынкам для сябе’ (ТСБМ);

пабудавацца ‘паставіць, зрубіць дом, узвесці будынак, збудаванне для сябе’ (ТСБМ);

падбудавацца ‘прыбудаваць што-небудзь дадаткова для сябе’ (ТСБМ);

перабудавацца ‘пабудавацца іначай, нанова або ў іншым месцы’ (ТСБМ);

разбудавацца ‘будуючыся, вырасці, пашырыць сваю плошчу’ (ТСБМ);

убудавацца ‘пабудаваць, збудаванне ўнутры чаго-небудзь для сябе’ (ТСБМ);

У другую ступень дэрывацыі таксама ўваходзяць прэфіксальныя дзеясловы незакончанага трывання з суфіксамі *-оў-, -ва-*, дзеепрыметнікі і назоўнікі, адзін з якіх мае сваю словаўтваральную парадыгму: *забудоўшчык* → *забудоўшчыца*.

Трэцяя ступень дэрывацыі звязана з утварэннем дзеясловаў незакончанага трывання і назоўнікаў ад дзеясловаў закончанага трывання другой ступені дэрывацыі:

ад-буд-ав-а-ц-ца → *ад-буд-оў-ва-ц-ца, ад-буд-оў-ва-нн-е;*

вы-буд-ав-а-ц-ца → *вы-буд-оў-ва-ц-ца;*

да-буд-ав-а-ц-ца → *да-буд-оў-ва-ц-ца, да-буд-оў-ва-нн-е;*

за-буд-ав-а-ц-ца → *за-буд-оў-ва-ц-ца, за-буд-оў-ва-нн-е;*

над-буд-ав-а-ц-ца → *над-буд-оў-ва-ц-ца;*

пад-буд-ав-а-ц-ца → *пад-буд-оў-ва-ц-ца;*

пера-буд-ав-а-ц-ца → *пера-буд-оў-ва-ц-ца, пера-буд-оў-ва-нн-е;*

пры-буд-ав-а-ц-ца → *пры-буд-оў-ва-ц-ца, пры-буд-оў-ва-нн-е;*

раз-буд-ав-а-ц-ца → *раз-буд-оў-ва-ц-ца;*

у-буд-ав-а-ц-ца → *у-буд-оў-ва-ц-ца.*

Назоўнікі ўтвораны ад дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе суфікса *-нн(е)*. Яны з’яўляюцца семантычна тоеснымі з назоўнікамі, утворанымі ад дзеясловаў закончанага трывання, хоць марфема *-ва-* надае адценне

працягласці: *адбудоўванне* — *адбудова*, *дабудоўванне* — *дабудова*, *забудоўванне* — *забудова*, *перабудоўванне* — *перабудова*, *прыбудоўванне* — *прыбудова*. Як адзначае Г. Вештарт, “у дзеяслоўных назоўніках, утвораных ад парных дзеясловаў закончанага і незакончанага трыванняў, не захоўваецца проціпастаўленне закончанасці — незакончанасці дзеяння”². Спасылка ў слоўніках на дзеяслоў таго ці іншага трывання хутчэй за ўсё паказвае на аснову, ад якой утвораны назоўнік.

Разгледжаная будаўнічая лексіка з каранёвай марфемай *-буд-* сканцэнтравана галоўным чынам у тлумачальных і перакладных слоўніках беларускай мовы савецкага часу. У слоўніках 20 — 30-х гг. такіх лексемаў няшмат. Яны адзначаюцца і ў дыялектных слоўніках. Так, у “Тураўскім слоўніку” іх 8: *будаваць*, *забудаваць*, *збудаваць*, *будда*, *будка*, *будоўля*, *будынак*, *будавацца*. У “Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” — 6: *будаваць*, *будавацца*, *будда*, *будова*, *будоўля*, *будыньчына*. У “Матэрыялах для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак” толькі 2: *будда*, *будачка*. Паводле значэння будаўнічая лексіка з каранёвай марфемай *-буд-* у дыялектнай і

літаратурнай мовах у большасці выпадкаў супадае.

¹ Гл.: *Земская Е.* Производные слова в толковых словарях русского языка // Современная русская лексикография. — Л., 1976. — С. 148.

² *Вештарт Г.* Словаўтваральныя варыянты аддзеяслоўных назоўнікаў // Беларуская лінгвістыка. 1984. Вып. 25. С. 29.

Скарачэнні

ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы. — Мн., 1982 — 1998.

Касп. — Каспяровіч М. Віцебскі краёвы слоўнік. — Віцебск, 1927.

Нас. — Насовіч І. Слоўнік беларускай мовы (факсімільнае выданне). — Мн., 1983.

СПЗБ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. — Мн., 1979 — 1986.

ТС — Тураўскі слоўнік: У 5 т. — Мн., 1982 — 1985.

ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. — Мн., 1977 — 1984.

Шатэрн. — Шатэрнік Н. Краёвы слоўнік Чэрвеньшчыны. — Мн., 1929.

ЭСБМ — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: У 8 т. — Мн., 1987 — 1993.

Таямніцы слова

Ірына КАЛІЦЕНЯ

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЕ ГНЯЗДО І ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ГРУПА

Яшчэ ў мінулым стагоддзі рускі мовазнаўца М. Пакроўскі звярнуў увагу на тое, што “словы і іх значэнні жывуць не асобным адно ад аднаго жыццём, але злучаюцца (у нашай душы) незалежна ад нашай свядомасці ў розныя групы”¹. Асновай для аб’яднання слоў у групоўкі з’яўляюцца слоўныя асацыяцыі, якія адлюстроўваюць сувязі прадметаў у навакольнай рэчаіснасці, а таксама марфалагічная агульнасць слоў. У вучэнні М. Пакроўскага сістэмнасць лексікі з семантычнага пункту погляду звязвалася з сістэмнасцю ўяўленняў чалавека, якія ў сваю чаргу адлюстроўвалі тэматычную агульнасць з’яў сацыяльна-

га і гаспадарчага жыцця людзей (жыллё, прылады працы, сям’я і інш.)².

Найбольш характэрнымі для паказу ўнутранай будовы слоўнікавага складу як полісістэмнага комплексу з’яўляюцца рознага роду лексіка-семантычныя сістэмы і падсістэмы, мноствы і падмноствы. Паводле рускага даследчыка П. Дзянісава, можна размежаваць сем абагульненых відаў лексіка-семантычных і сінтаматыка-парадыгматычных групавых слоў і іх асобных значэнняў (у гэтых групоўкі дапускаецца ўключэнне некаторых складаных тэрмінаў, фразеалагізмаў і моўных формулаў, якія паводле сваіх семантычных і сінтаксічных прымет набліжаюцца да гатовых адзінак мовы): 1) прадметна-тэматычныя групы, 2) сітуацыйна-камунікатыўныя групы, 3) лексіка-семантычныя групы, 4) сінанімічныя рады і антанімічныя пары, 5) словаўтваральныя гнёзды (выдзелена намі. — І. К.), 6) комплексы значэнняў шматзначных слоў, 7) семантычныя палі³.

Інакш кажучы, слоўнікавы склад мовы (у межах самастойных часцін мовы) падзяляецца на лексіка-семантычныя групы. Лексіка-семантычную групу складаюць словы, якія выражаюць адно паняцце, адну ідэю, адно агульнае значэнне. Комплекс значэнняў полісемантычнага слова выклікае ўражанне празмернасці семантыкі пры недахопе формы, а лексіка-семантычныя і бліз-

Ірына Уладзіміраўна Каліценя — навуковы супрацоўнік Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. Кандыдат філалагічных навук. Закончыла факультэт беларускай філалогіі і культуры Мінскага дзяржаўнага педагагічнага інстытута імя А.М. Горкага (1992) і аспірантуру пры Інстытуце мовазнаўства НАН Беларусі (1997). Выступае ў друку на праблемах словаўтварэння.

